

Ett östgötskt natur-och kulturlandskap

1. BYGDEN FÖRE KLOSTERTIDEN

Sven Hellström 2012

Redigerad och tillägg av Anna 2019

Bebyggelsen i Askeby-området är av tämligen skiftande karaktär. Efterled på *-stad* och

-by dominerar inte så starkt som man kanske skulle kunna vänta i en odlingsbygd, men trakten är inte bara jordbruksbygd utan rymmer också dels mycket vattenrika områden, dels en hel del stenig mark. Vissa namn hör emellertid till den äldsta namntypen som vittnar om en lång historia.

Utifrån temana *natur och landskap, fornlämningar, bebyggelsenamn samt kommunikationer* kan vi skönja en kontinuitet i mänsklig närvaro, odling och boskapsskötsel, by- och gårdsbildning. Man kan också ana mäktiga intressen i området, alltifrån

bronsålderns monumentala rösen via järnålderns många stenhägnader och gravar med rika fynd till kungliga och kyrkliga intressen vid medeltidens början.

Så vittnar bronsålderslandskap i väster men framförallt i norr om fornåkrar, rösen, om potentiella betesmarker längs sjöar och om säsongvis översvämmade marker. Fornåkrarna kan till och med ha sina rötter i stenåldern. Och om ett landskap från äldre järnåldern vittnar främst stensträngar men också stensättningar och gravfält. *Fornborgen* – ”det inneslutna rummet” – kan ursprungligen ha anlagts som kultplats redan under bronsåldern för att sedan under järnålderns oroliga tider kanske också som befäst gård.

Nordqvist skriver i **Roligt har det varit** ”Säkert är bebyggelsen i orten urgammal. Vid farfars tillträde låg byn i norr och väster omgiven av en skogås. I öster och söder sträckte sig stora kärrmarker, över vilka stensträngar som färdevägar strålade mot fornborgen vid Överstad. På moränåsen mot detta kärr fanns ett brandgravfält, som odlingen raserat. Ännu under min tid in på 1900-talet kunde dock plogen föra upp i dagen kolansamlingar i marken.”

I. Natur och landskap

För omkring 11 000 år sedan smälte inlandsisen bort från det område vi idag kallar *Askeby* och *Örtomta* och lämnade efter sig en vattenmassa som till flera tiotal meter täckte den nuvarande markytan och var en vik av Östersjöns tidigaste föregångare – Baltiska issjön.

Viken begränsades i norr av iskanten och i söder och väster av högre terräng. När iskanten på sin reträtt norrut passerat Billingens nordspets i Västergötland tömdes viken på en del av sitt vatten innan en klimatförsämring ledde till att isen åter växte söderut ända till trakten av mellersta Östergötland. Sedan inträffade den klimatförbättring som ledde till att isen definitivt smälte bort och istiden tog slut.

I takt med att isen smälte undan började landet höja sig. Under den andra fasen av Östersjöns tidigare utveckling – Yoldiahavet – sjönk vattenytan från 100 till 75 meter över havet enligt dagens karta. De högsta delarna inom vårt område dök där. Det var ett skärgårdslandskap med fastland i söder. Allteftersom landhöjningen fortskred tillväxte skärgårdslandskapet mot norr och efterträddes av fastland i söder.

Under den tredje fasen – Ancylussjön (8 700 – 8 000 f. Kr) – sjönk vattenytan från 75 till 40 meter och därmed blev hela vårt område, vars lägsta del ligger på 60 meter över havet, fastland med sjöar och vattendrag.

Den fjärde fasen av Östersjöns utveckling – Littorinahavet – började för omkring 8 000 år sedan. Nu blev Roxen och Glan insjöar.

Inlandsisen malde sönder berggrunden till morän som är en osorterad jordart bestående av allt från små lerpartiklar till stora stenar. En del av moränen fastnade i isen och transporterades långa sträckor innan de finare partiklarna vid isens avsmältning löstes upp i smältvattnet och avsattes på de lägsta bottnarna kanske

långt utanför iskanten. Så bildades varviga lerlager som täcker områdets lägre terräng medan den högre terrängen täcks av moränlager och berg-i-dagen. Vattenströmmarna i isens inre förde med material som bildade rullstensåsar inuti isen och grusavlagringar utanför. I takt med att vattenytan sänktes, svallades finare jordpartiklar ur moränen och isälvsavlagringarna. De bildade lager av sand, mo och mjåla längre ned på sluttningarna och blev en lämplig grund för forntida odlingar.

Det landskap som dök upp ur Ancylussjön hade fått sin grundutformning under de knappt två miljarder år som förflutit sedan de ursprungliga bergskedjorna bildades. Erosionen hade verkat i riktning mot ett allt plattare landskap. Upprepade inlandsisar under de senaste två miljoner åren fortsatte omvandlingen, under den senaste istidens slutskede tillkom element som givit det nuvarande landskapet detaljutformning. Grus- och moränmaterial tvärade över låglinjer och bildade trösklar som dämde upp sjöar. Sediment avsattes på sjöarnas botten och längs vattendragen. Utflödet från sjöarna underhöll fall, forsar och vattendrag. Ibland bröt vattnet genom trösklarna och en sjö grundades upp eller tändes. Ibland försumpades vattendragen och nya våtmarker dämde upp. Ibland ändrades klimatet som gav upphov till mera nederbörd eller långa torrperioder. Naturen hade sin egen dynamik.

I det här landskapet kom livet in med växter, djur och människor. Från en ursprungligen karg fjällvegetation utvecklades florán under årtusendenas lopp genom mildare klimat med skogar av huvudsakligen ädla lövträd och tall. På så sätt beskogades moränmarker och sluttningar ner mot de planare och fuktigare lermarkerna. Granen blev av betydelse först under järnåldern.

En helt annan typ av vegetation utvecklades i de omfattande våtmarker som i omväxlande breda och smala stråk på 50-60 meters höjd över nuvarande havsnivå och oftast på lergrund sträckte sig norrut från den numera sänkta sjön Teden i söder i en östlig gren genom Örtomta och en västlig genom Askeby. Våtmarker fanns också på andra håll i området.

Den rikliga förekomsten av lövskog och det mildare klimatet främjade utvecklingen av en mullrik jordmån – brunjorden – också på de högre belägna markerna med grus och morän i botten. Det var framförallt den jord som stenåldersmänniskan efter årtusenden som jägare, fiskare och samlare successivt började odla omkring 4 000 – 3 000 år f. Kr. Efterhand som dessa jordar urlakades flyttade åkrarna ner på de mer lättodlade mo- och mjålmarkerna och så småningom också ut den bördiga men tungarbetade leran. Människorna blev alltmer bofasta och började skaffa sig husdjur.

Under stenålderns slutskede – kopparstenåldern (2 300 – 1 700 f. Kr.) – hade odlingslandskapet brett ut sig över de tidigare glest befolkade eller obefolkade områdena. Hagmarker med gles lövskog och betande djur blev vanligare. Först

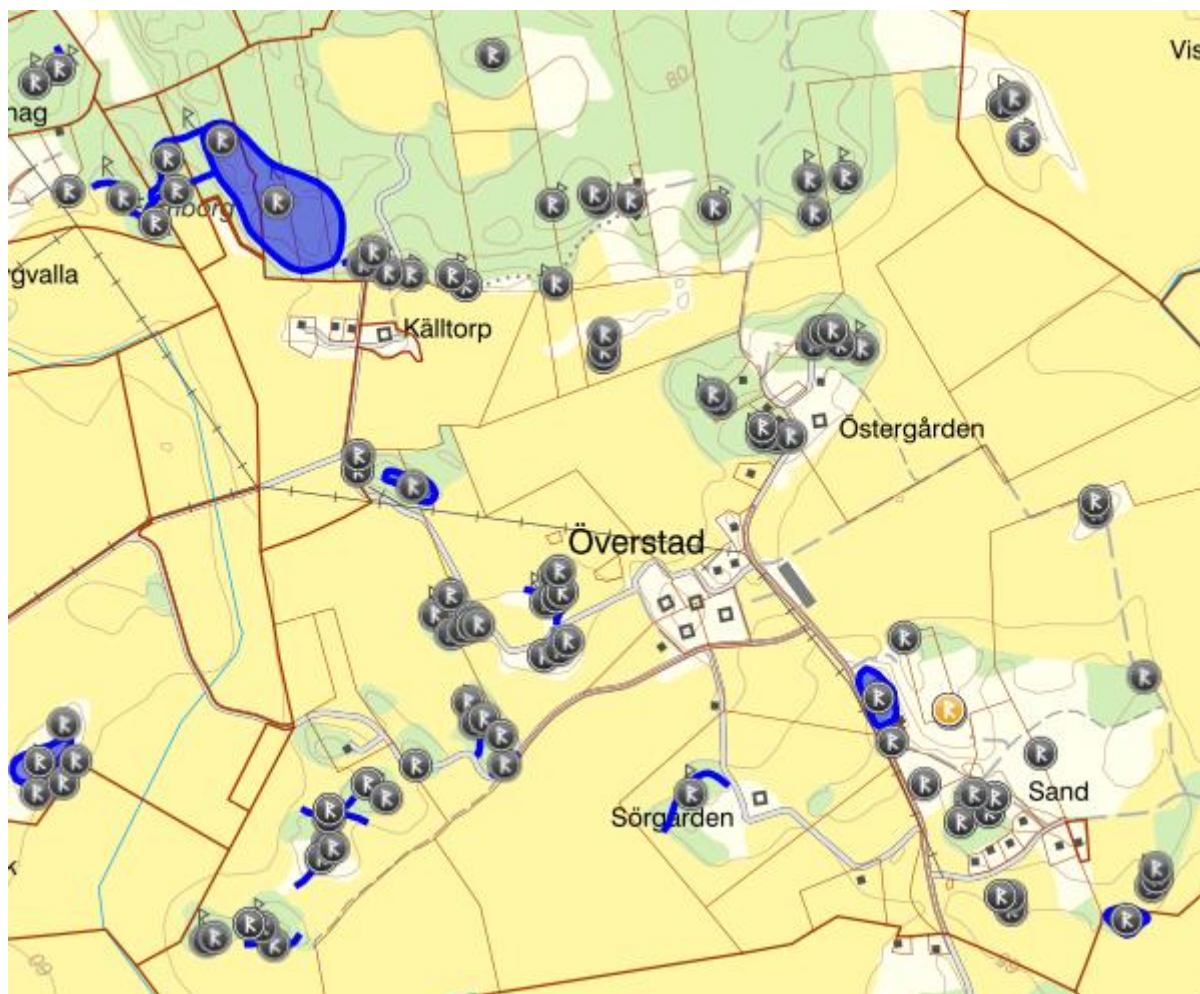
under bronsåldern (1 700 – 500 f. Kr.) blev boskapsskötseln den viktigaste näringsgrenen, inte minst genom utnyttjande av våtmarkerna för foderfångst och bete. Det är från den tiden vi börjar få en del fasta fornyfynd som kan berätta om våra förfäder. Tillbaka till den tiden börjar vi kunna spåra en del av våra ortnamn som också kan berätta om våra förfäder.

Kartan nedan visar Askebybygden (grunden för den är den ekonomiska kartan 1:10 000) Med blått markeras områden som tidigare i olika grader varit översvämningssområden. Ringarna markerar troliga trösklar som dämt upp vattnet. Rött betecknar fornminnen, gult medeltidsbebyggelse. Röd streckad linje markerar sockengränser.

Blått = vatten; Rött = fornminne; Gult = medeltidsbebyggelse

Erik Berggren ©

Området för undersökningen är således trakten vid *Askeby* och *Örtomta*. Det är rikt på fornlämningar främst från bronsåldern och framåt. Det innebär att människor kan ha funnits här redan för ca 8 000 år sedan, när hela området höjts ovan havsytan. Först var det jägare, fiskare och samlare, men det fanns sannolikt en mera bofast befolkning som började kunna odla marken och hålla tama husdjur från omkring år 4 000 f.Kr.

Tydliga lämningar finns från bronsåldern (1700 – 500 f. Kr), men man må betänka att det vid i Jägarvallen i västra Linköping inte långt – 20 km – från *Askeby* nyligen enligt redovisning från UV-Öst har upptäckts bevarade huslämningar från ca 7 000 år f.Kr. Detta ger oss anledning att förmoda att även området kring *Askeby* kan ha funnits bosättningar redan under den äldre stenåldern, jägarstenåldern. Vid *Överstad* finns t. ex ett 25-tal skålgropar. Sådana finns tidsbestämda från andra platser under en lång period, från stenåldern till äldre järnålder. Norr om *Överstad* finns en tydlig fornborg strategiskt belägen där ett vattendrag kröker sig 90 grader; den kan ha börjat användas redan under bronsåldern och tycks ha fått vidgad användning under järnåldern.

Var kan vi anta att de första människorna slog sig ned? Flera stora gravar från bronsåldern (omkring 15 i diameter) i de norra och västra utkanterna av området är idag de äldsta tydliga spåren av mänsklig aktivitet i Askeby. De är belägna på åsar med sluttningar som tidigt kan ha varit lämpade för åkerbruk. Några husgrunder eller andra säkert daterbara spår av bosättning har inte upptäckts.

Från järnåldern (500 f. Kr. – 1050 e.Kr) finns tydliga spår av odling och boskapsskötsel på många håll, i form av stensträngar, hägnader som åtskilde boskap från odlingar. De kan härröra från främst äldre järnålder, liksom de stora gravfälten som innehåller gravar av olika typ. De flesta fornlämningarna av typ gravfält, resta stenar, domarringar är belägna tämligen nära senare bebyggelse, men inte på samma plats. Många av gravfälten är stora och vittnar om en långvarig användning och/eller ökande befolkning.

Den bebyggelse som man antar ha tillkommit någon gång under yngre järnåldern är också den vi finner i medeltida urkunder och som kan spåras än idag: Det är ofta byar med den tomt- och markindelning som rådde långt fram i tiden. Även dessa bosättningar skedde på de högre belägna områdena, åsar och höjder, eftersom en stor del av området var sankmark som successivt uppodlades.

De registrerade fynden i Askeby-området visar lämningar på höjderna med lättbearbetad mark med brunjord för odling, även om människorna under flera tiotals århundraden huvudsakligen ägnade sig åt jakt och fiske och flyttade mellan olika boplatser och inte började odla upp marken förrän under yngre stenåldern (4 100 – 1 700 f. Kr.). Det finns uppgifter om matproduktion genom odling i Sydsverige mellan 3 000 – 2 700 f. Kr. men att ett jägarsamhälle åter blev dominerande under 400 år innan åkerbruket fick tillbaka sin betydelse. Idag ligger dessa tidiga bostadsområden ofta på hag- och skogsmark De är sålunda belägna vid sidan av den mark som efter vattenregleringar numera kan användas för växtodling.

Summering

I området finns säkra fynd från bronsåldern i höglänta områden norr om senare bebyggelse i *Askeby*, och i gränstrakterna till Vårdsberg, Törnevalla och Örtomta. Fynd från både äldre och yngre järnåldern är väl dokumenterade i *Solberga*. Den mäktiga Solbergaåsen ett centrum för olika verksamheter och med fotbollsplan exploaterades i början av 1900-talet. Gruset användes för byggande av järnvägsvallar i olika delar av Sydsverige, den södra delen av åsen fick ge ett mycket betydelsefullt bidrag till uppbyggnaden av det nya Linköping från 1950-talet och framöver. Den östra delen fick en någorlunda planerad undersökning men i den västra utspelades en arkeologiska skandal. Företaget som exploaterade åsen såg till att det övre markskiktet omgäende schaktades bort, vilket omöjliggjorde alla former av utgrävningar. Nu återstår några fornminnen i västra delen som förr ansågs

ganska obetydliga och triviala men som med fantasins hjälp kanske kan ge en bild av hur Solbergaåsen en gång tog sig ut.

Till fynd från bronsåldern kan man även räkna de stora rösen och fornåkrarna vid *Hagalund* och *Torsbag* och kanske också den tydliga fornborgen mellan *Torsbag* och *Källtorp*, vilken primärt kan ha varit en kultplats.

Stora gravfält finns på höjderna runt den centrala slätten norr om *Askeby* kyrka och samhälle, särskilt vid *Juby*. Här finner man också mer flacka högar och stensättningar. Dessa är uppenbart från järnåldern och har sannolikt kommit till när bebyggelsen var etablerad. Det stora antalet fornlämningar från järnåldern i form av gravar, domarringar, resta stenar och ett betydande system av stensträngar vittnar om ökad befolkning och långvariga tider av boskapsskötsel och åkerbruk.

Från vikingatiden finner vi vittnesbörd i form av ett par runstenar; vid *Vadet* om ett brobygge och vid *Stratomta* där det berättas om död i härnad.

Sammantaget gör detta att det utifrån fornlämningarna är svårt att ange en central plats för bebyggelsen. Låt oss testa hypotesen att människorna först slog sig ned i *Solberga* och *Askeby* och att kolonisationen skedde därifrån. Om *Solberga* var primärplats, en elementarbygd, kan den första sekundära avstyckningen ha skett på den lättodlade marken vid *Aska by*.

Bebyggelsenamnen

Bebyggelsenamnen i *Askeby* speglar landskapet, försörjningssättet och bosättningens karaktär under olika skeden från bronsålder till medeltid.

De hittills funna äldsta spåren av mänsklig närvaro och aktivitet är stora stenrösen från bronsåldern en bit från senare fornlämningar och bebyggelse. Där saknas oftast bebyggelse och därmed namn, utom vid ett av rösen, där torpet *Hagalund* (tillhörigt byn *Överstad*) ligger strax intill. Det skulle kunna vara ett gammalt - *lund*, ett namn av hög ålder som både kan vara kulturhistorisk term och plats för förkristen kult. Men namn av typ *Hagalund* blev vanligt i senare tider när soldattorpen tillkom på 1600-talet och framåt, varför det är osäkert vilken slags *lund*-namn det rör sig om här.

Det kan nämnas att inte långt från röset och torpet finns andra fornlämningar, en fornborg samt ett torp med namnet *Torsbag*, som möjligen kan ha förkristen kultbetydelse.

I dessa nordvästliga relativt höglänta gränstrakter till socknarna *Vårdsberg* och *Törnevalla* finns ytterligare några namn som anses ha hög ålder: *Linghem*, ett

hem-namn med 'ljung' som förled, samt den stora byn *Himna*, ett namn med oklar förled, möjligen ett gammalt pluralnamn eller ett sjönamn.

Till de äldsta bebyggelsenamnen kan också räknas *Stämna* och *Fläret* i undersökningsområdet södra del, båda med utgångspunkt från vatten. *Stämna* <*Stemnae* (1295) hänger sannolikt samman med fördämning 'fördämningen vid källsprånget och 'stämma' stoppa något som rinner, medan gården *Fläret* <*Fladbröo* (1400-talet) torde fått namn efter den intilliggande sjön *Flären* 'flat vattenyta'. *Flärets* marker har tecken på en omfattande bosättning med stenhägnader och boplatser från århundradena kring Kristi födelse.

Öjeby <*Öja* <*ö* var före sjösänkningen betydligt mera kringfluten av vatten än idag.

I närheten låg förr gården *Seländer*, vars namn diskuterats av Eva Nyman, som sammanfattningsvis tar fasta på flera medeltida belägg *silænde* < *sil* långsamt sipprande vatten' samt *laende* 'land' (det slut-*r* som funnits tidvis är inte ursprungligt)

Längre norrut ligger gården *Mossänder* i södra änden av den stora mosse där ett flöde från sjön Teden rinner fram mot forsen vid *Vistlöts* kvarn. Tidigare dokumentation av *Mossänder* ger inte mycket ledning, men läget tyder på samband med 'mosse'. *Vistlöt* kan härledas ur *Vist-* som en gammal benämning på 'hemvist' eller 'åkrök' och *-löt* 'betesmark'.

Till äldre namnskicket hör också plurala namnformer som *Berga* och *Aska*, liksom närbelägna *Reva*. I *Askebya* finns *-berga* i *Solberga*, ett populärt bebyggelsenamn med många samtida exempel, men också förekommande i dokument från medeltid, bl.a. som namn på kungsgård, prästgård och socken.

Askeby tycks vara ett gammalt *Aska*, som fått efterleden *-by* i samband med by- eller gårdsbildningen. I medeltida dokument skrivs bl. a. *Askaby* och *Aska by*. Namnet är sannolikt relaterat till trädet *ask*, som hade en central roll både i mytologi och som värdefullt lövträd. Flerhundraåriga askar omger dagens Askeby kyrka och det är inte orimligt att föreställa sig att så varit fallet också i forntiden. *Aska(a)-"bor"> Askeby* har nyligen föreslagits av Ericsson et al.. Att namnet *Askeby* (och platsen) var betydelsefullt visas av att man valde att använda det för hela socknen när kyrkan byggdes.

En namngrupp för sig av obestämd ålder är *tomta*-namnen. Enligt många forskare har namnen uppstått efter ödeläggelse av gårdar, varvid endast tomter återstår, där ny bebyggelse uppstår. I vårt område finns *Nartomta* < *Narvatomta* (på 1300-talet) med förled mansnamnet *Narve* eller möjligen *nar* som ingår i flera sjönamn. I närheten ligger *Bölingstomta* och *Stratomta* i *Törnevalla* socken, som alltsamman kan tyda på ödeläggelse och vanhävd av mark.

I en kulturbygd som Askeby är inte oväntat att finna bebyggelse med efterled på -stad, -by och -torp vilka anses höra samman med yngre järnåldern. *Askeby* och *Öjeby* har redan behandlats, vidare finns *Greby* och *Juby*, *Greby* < *Gridbby* (1391) < *Grytby* 'stenig mark'.

Juby (på medeltiden *Hiuby*) är mera svårtolkat, men skulle kunna höra ihop med *hjon*, som kan betyda 'hushåll' (jfr *hjonelag*= äktenskap). Det ovanliga namnet skulle kunna peka på ett speciellt hushåll, kanske husfolk till närmaste stormannagård som åtminstone vid medeltidens början var Askeby kungsgård, senare till klostret. Namnet torde dock vara äldre än så; den mäktiga stensättningen i närheten tyder på forntida stormän i området, där *Juby* skulle kunna vara 'byn där tjänarna bor', 'tjänarbyn', t ex en krigsmans *hird*, ett ord besläktat med *hjon*.

Några få namn på -stad finns i området: *Överstad*, en stor by på en tämligen liten höjd i ett för övrigt sankt område med rejäl utdikning kring sekelskiftet 1900. Byn har tidigare uppträtt som *Awirstadha* (1376), *Owerstadha* (1389) och *Agherstadha* (1454). Namnet har tolkats relaterat antingen till mansnamnet *Aver* eller till det geografiska läget i förhållande till annan bebyggelse. Det också ett dialektalt ord *ave* som betyder 'trångt vattendrag', 'vattenpöl' vilket onekligen kunde passa för *Överstad* med omgivande sankmarker och tidigare vattendrag.

Vidare finns *Klevstad* med förled -*klev* "klyfta" i ett höglänt område, vilket stämmer med terrängen.

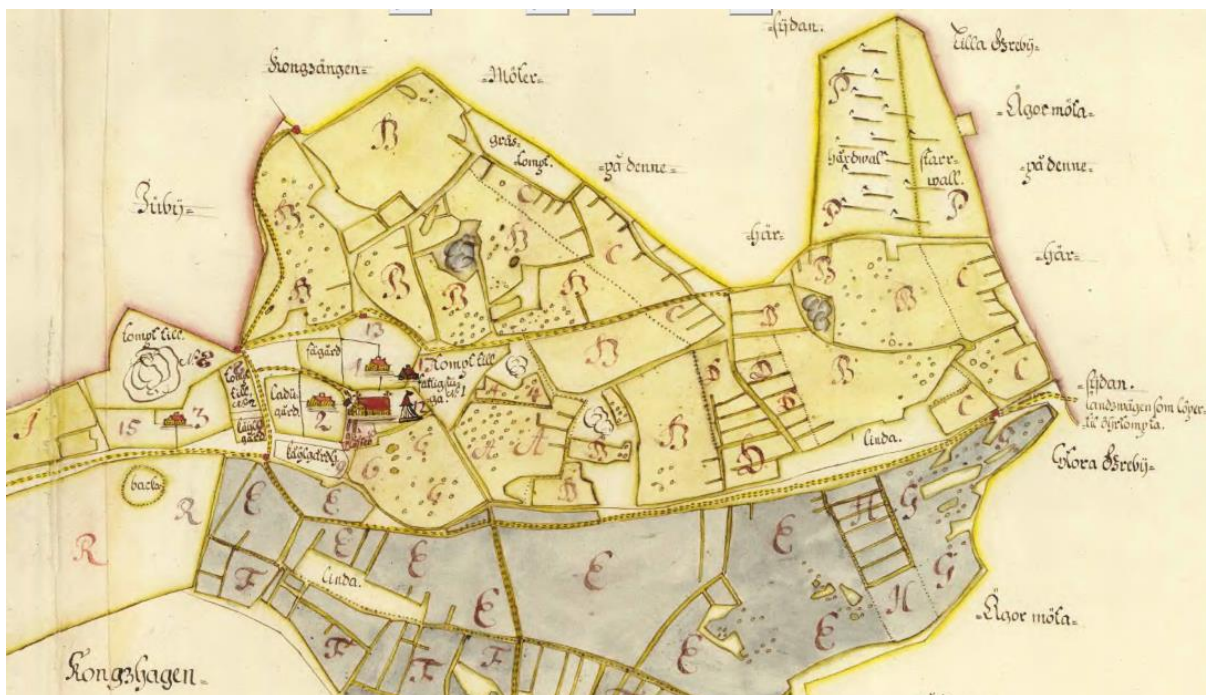
I utkanten på *Askeby*-området ligger *Holmetorp* < *Holmathorp* (1400-talet), som tycks gå tillbaka på Holmes torp samt *Källtorp*, som 1376 såldes till Bo Jonsson Grip under namnet *Kalathorp*, vilket skulle kunna innehålla *karl*, den lägre graden av krigare i kungars och stormäns *hird*. En inte osannolik koppling med tanke på kungsgården i Askeby.

2. BYGDEN EFTER KLOSTERTIDEN

"Gustav Vasas folk"

Askeby kloster låg vid den under medeltiden betydelsefulla handelsleden från Söderköping och in mot de östgötska centralbygderna. Så blev klostret en plats av betydelse inom det östsvenska kulturella, ekonomiska och politiska landskapet. Vi söker nu ge bilder av förändringarna inom vad vi i vid mening kallar klosterlandskapet under ett halvt tusen år – efter reformationen och fram till vår tid.

1. Herresäten, byar, landbönder och torpare

Askeby 1698

Överstad 1723

I den stora skatteuppbörden, Älvsborgs lösen 1571, förtecknades alla landbogårdar och torp, egentligen all bebyggelse på landsbygden. Inom här aktuella socknar fanns drygt 500 brukningsenheter med mantalssatt jord, vanligen på ett helt eller ett halvt mantal, mindre brukningsenheter kallades torp. Det är inte möjligt att i detalj jämföra bebyggelsen i skattelängden från 1571 med den som tecknas i Rogiers karta

80 år senare, men vi kan konstatera att antalet ensamgårdar och torp byggts främst i skogrikare socknar som Gårdeby, Björsäter och Östra Ryd. Normalt hade byarna i Östergötland fyra gårdar, men det blev nu vanligare med flera, vanligen sex till antalet – den nya fick ofta namnet Mellangård.

Bebyggelsenamn berättar ofta byggnadshistorien. Byarna bestod av gårdar belägna intill varandra och kunde bara fungera i en nära samverkan familjerna emellan. En landby var ända från äldsta tid en sluten miljö, en värld för sig. Den byggdes som radbyar, men ofta som klungbyar i det uppbrutna landskapet. Miljön bestämde givetvis formen på byn, men generellt gällde att gården byggdes med hus liggande på en kvadrattomt. I östra Sverige kom så småningom den götiska gården att bli förebild. Här hölls de ”gårdsdelen”, gårdens produktionsområde tydligt avgränsad från ”familjedelen”.

Byarna sågs århundradena igenom som lämplig kollektiva enheter vad gällde olika samhällsuppgifter, för skatteuttag, för utskrivningar till militärtjänst o.s.v. Under Gustav Vasas tid började gårdarna vartefter att ”individualiseras” genom separata skatter på gårdar, utflyttning av gårdar i samband med skiften m.m. men i många byar består ännu idag samverkan i flera frågor.

Utjord

Överstad 1868

Utjord är ett intressant och omdiskuterat begrepp, ja ett exempel på att vi saknar exakta kunskaper om företeelser inom det gamla odlingslandskapet. De registrerades på 1500-talet, var obebodda och brukades av en bybonde, men

registrerades i fastighetsförteckningar ända in till laga skiftet på 1800-talet. De flesta utjordarna fanns, menar man, i centralbygderna i Östergötland, i Uppland och på Öland, och frågan gäller om de var resultat av 1300-talets agrarkriser. Men det är tydligen bara en del av förklaringen, och frågan om deras bildande återstår att besvara.

Sätessgårdar

Sätessgårdar avsedda för frälseätter hade funnits under hela medeltiden, men kung Erik XIV sökte europeisera Sverige, och redan vid kröningen 1561 utfärdades bestämmelser om att ägare till sätessgårdar kunde få adelsprivilegier om de byggdes på ett ståndsmässigt sätt. De befriades från skatt till kronan, ja efter tilläggsbestämmelser 1612 och 1644 tilläts de vid påkostade byggen utnyttja skatteuttagen inom den s. k. frihetsmilan.

2. Jordägarna

Jorden en tillgång för hela riket

Jorden skulle på 1500-talet och senare vara undantagen marknadens spel, men i avsaknad av riktiga jordreformer var förhållandena mycket komplicerade. All jord ägdes i princip av kronan, kyrkan och adeln och deras jordhandel och byten skulle i princip inte ändra förutsättningarna för landbönderna. Landskapslagarna och den senare landslagen föreskrev villkoren. Men ändrades allteftersom.

De svenska bönderna blev enligt vår definition självägande först med Gustaf III:s beslut år 1789. Först då kunde de med äganderätt belåna fastigheten. Tiden dessförinnan finns ju flera komplicerade benämningar som t ex, ”självägande bonde”, men i den benämningen fanns vissa begränsningar. Militariseringen av landet, främst med rusthållsorganisationen av år 1682 kom att innebära att rusthållaren successivt blev självägande bonde till en gård som omfattade halvt eller ett helt mantal.

Kronan, kyrkan och frälset

Uppgifter om odlingsjordens disposition och ägande är mycket sällsynta före 1300-talet, ja förresten knapphändiga under hela medeltiden. Jordägandet förändrades emellertid och är svårt att följa varför forskarna med modeller som kan belysa utvecklingen. Kulturgeografen Johan Berg sammanfattar förändringarna i södra och östra Östergötland på följande sätt.

Kännetecknade för Yngre järnåldern, från 400-t f.Kr. var ett socialt sett starkt differentierat samhälle där jordägarna var starkt förbundna med varandra. Jordägande innebar makt och herravälde över människorna i bygden. Bebyggelsen

kännetecknades av större gårdar mestadels samlade i byar, medan aristokratin satt på storgårdar.

Under 1100-1300-talet ledde utvecklingen fram till större bebyggelseenheter som ägdes av ett litet antal personer, ofta med koppling till kungaätter. Så ägdes på 1200-talet de för Askeby kloster relevanta områdena av Folkunga- och Sverkerätterna medan en ny ätt Natt och Dag arbetade sig upp. Som bekant blev Askeby kloster 1299 ättens ”begravningskloster”, vilket nu bidrog till att också andra ätter också släkter i samma syfte sökte sig till klostret. Godsens driftsformer ändrades, stordriften med trälar och slavar ersattes med uppdelningar på landbogårdar i byar eller på enskilda gårdar.

Under 1300-1500-talen splittrades godsens upp på olika världsliga och kyrkliga institutioner. Askeby kloster som ju var verksamt i omkring 350 år påverkade givetvis av här nämnda förändringar. Ett exempel är indelningen av egendomarna i sju förvaltningsområden var av Greby och Bankekind var två.

Kronans, adelns och kyrkans ägande av landbogårdar inom här aktuella socknar. Jordägande enligt Landskapshandlingar 1585.

	<i>SKATTE</i>	<i>KYRKO</i>	<i>FRÄLSE</i>	<i>SUMMA</i>
	I procent			
Vårdsberg	38%	47%	15%	49
Askeby	71%	5%	24%	39
Svinstad	38%	11%	51%	55
Örtomta	33%	12%	55%	49
Björsäter	55%	20%	25%	40
Östra Ryd	38%	16%	46%	57
Gårdeby	43 %	19%	38%	21
Västra Husby	30%	42%	22%	45
Drothem	31%	26%	10	51
Skönberga	48%	39%	13%	53
Mogata	49%	25%	25%	67

Kommentar: Socknarna har översiktligt sett ännu en ganska överensstämmande ägostruktur, men gör vi en mer detaljerad beskrivning av de enskilda socknarna framträder också särdrag. Andelen utjordar, som ofta var eftertraktade, är större i de östra socknarna likaså tomter av olika kategorier som stadstomter och kyrkotomter är mer dominerande i Söderköpingsområdet. Tullkvarnar redovisas också. De gamla ägobeskrivningarna kvarstår och då Askeby kloster med fyra gårdar i Västra Husby (Hylinge, Ringaby och Dömestad(2st), Skärkind, Gårdeby, Svinstad (11st) och Vårdsberg (5st), liksom kyrkans ägande före reformationen. Nämnas bör att i kategorin *skatte* inräknas såväl skatte- som kronobönder och att *sämjebönder* räknas in under rubriken bönder.

Olaus Magnus bild från skörd

3. Näringens mångfald

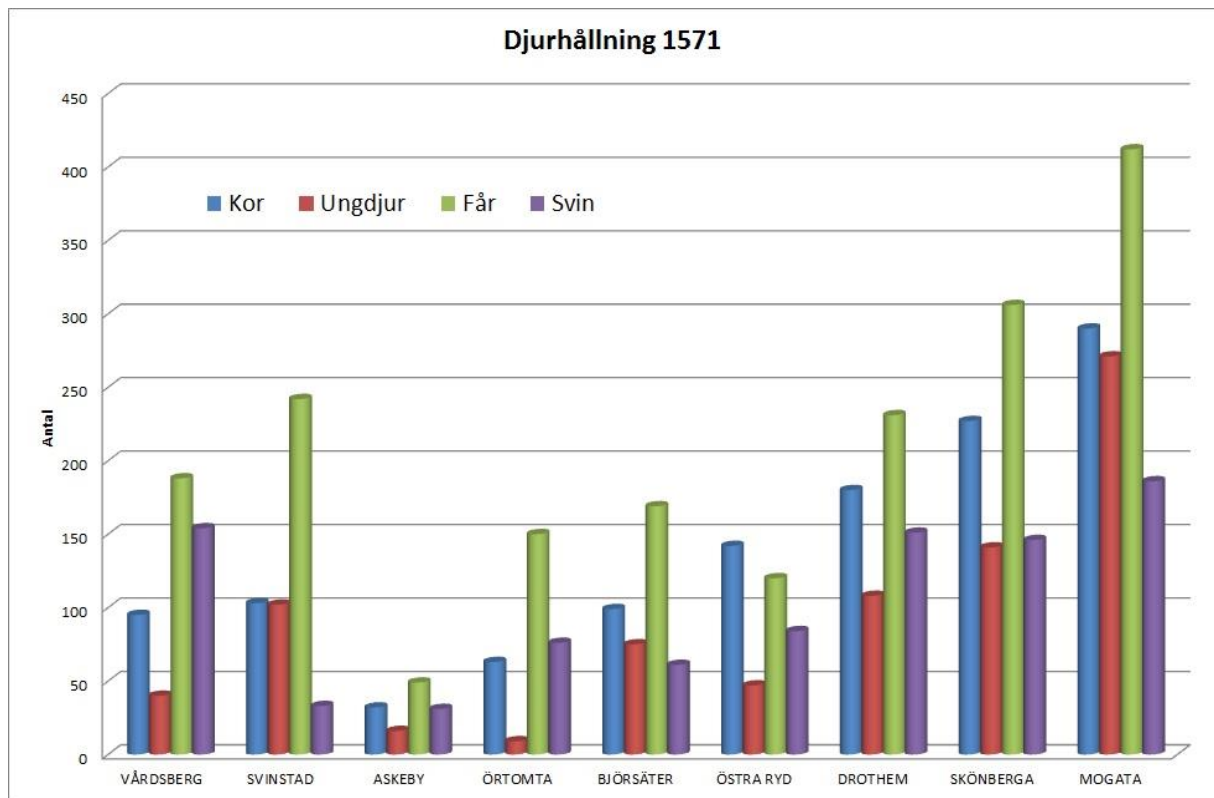
Jordägandet gav förutsättningarna för odlingarnas inriktning. Landbönderna skulle bidra till försörjningen av städer, myndigheter och kronogårdar som tidvis hade att försörja ett stort antal besökare. Bankekinds och Hammarkinds härad låg i ett jordbruksområde med delvis olika odlingsförhållanden.

Skatterna var i princip lika för skatte- kyrko- och frälsehemman, åtminstone vid mitten av 1500-talet, men det är bara i de statens skattelängder vi får helhetsbilden. Landskapshandlingarna från 1585 är mycket detaljerade och visar på mångfalden inom näringen. Pengar, råg, korn, ko, lamm, smör, fläsk, höns, ägg, hö, trästockar, ved, dagsverken, hästdagar var de vanligaste skatteobjekten.

Kreaturen främst

På 1570-talet hade gårdarna i genomsnitt 2-3 dragare - hästar eller oxar -, 2-3 kor, 2 ungdjur, 2-3 svin och 5 får. Smöret var länge efterfrågat ute i Europa och normalt producerades 2-3 lispund (20-25 kg) om året på en normalstor bondgård. Den var länge en viktig inom exporten främst till Tyskland, men spannmålsproduktionen räckte inte utan här fick man lita till importen.

Några exakta uppgifter om exporten finns inte, men vi vet att varor som exporterades från Kalmar kom från Linköpingstrakten, men Söderköping var den stora exportstaden. Ett år mot slutet av 1400-talet exporterades härifrån anmärkningsvärt många hästar samt smör, kött, talg, hudar ”i mängder”, och så osmundjärn. Också spannmål exporterades främst under århundradets första hälft. Salt i olika former samt kläde var de viktigaste importvarorna. Men hur många invånare fanns det 1571 ute i socknarna. Jo, i Askeby bara 122, i Örtomta 203, i Svinstad 271 och i Vårdsberg 244 och i Björsäter 230 invånare. Talen var högre i Söderköpingstrakten, i Mogata, Västra Husby och Drothem

Spannmål får inte missbrukas

Joan Klints handskrift, på bordet ser vi fällkniv, trättallrik, en brännvinskanna och ett köttfat. Gustav Vasa utfärdade 1550 förbud om användande av spannmål vid framställningen av brännvin. Joan Klint, prästen som skrev mycket imponerande skrifter om kyrkan i tiden, vill visa att bestämmelser inte heller då följdes fullt ut.

Mönstergårdar

Många myndighetspersoner som biskop Hans Brask och givetvis kungar som Gustav Vasa och flera med dem sökte vägar för att öka produktionen av livsmedel. Det fanns ju tre vägar mot målet -förbättrade redskap som möjliggjorde bättre bearbetning av jorden, uppodling av ängar och regionala specialiseringar. Vi kan läsa av de här strävandena i dokumenten.

För statsledningen var ökad livsmedelsproduktion, inte minst spannmål, mycket angelägen inte minst under 1500-talet med ökad inflyttning till städerna. Och den ökade faktiskt, ja, nådde tidvis till 1200-talsnivån. Staten tog sin del i utvecklingsarbetet genom att bilda kungsgårdar som visserligen i huvudsak var centra för försörjningen av resenärer i kunglig tjänst men också odlingscentra. Avelsgårdarna hade som uppgift att förbättra husdjursskötseln, de Askeby närmast liggande fanns i Norsholm, Åtvidaberg och Linköping.

Enligt biskop Hans Brask skulle prästgårdarna vara förebilder. Och vi har inom det här aktuella området exempel på flera - inte minst pastor Hans i Vårdsberg prästgårds som 1571 hade inte mindre än 17 nötkreatur, 16 får och 20 svin, således fyra till fem gånger fler djur än på en vanlig kronogård.

Järnbrukens framgångar blev av stor betydelse för jordbrukets redskap, järnharvar, järnvältar började användas vid mitten av århundradet, lien fick sitt genombrott några decennier senare. Plogen ses vanligen som det stora genombrottet och diskussionen om plog contra årder är märklig, man kan t.o.m. tala om en ”plogideologi” för plog sågs som det progressiva redskapet, årder var det gamla feodala.

Och redan 1520 visar biskop Brasks biskopsvisitationer att plog redan användes på vissa prästgårdar och blev allt vanligare redskap, också på kungsgårdar tiden framöver. För att markera den nya tiden avbilades 1571 en plog på häradssigillet. Men vad hände? Jo, några årtionden senare ersattes den med årder!

Åkerbos olika häradssigill

Åkerbos olika häradssigill illustrerar den agrartekniska utvecklingen

Det anses att plogen vartefter fick minskad användning vilket kan anses visa att den tekniska utvecklingen stannade av eller t.o.m. gick bakåt. Men förklaringen ligger i odlingstekniken. För uppodling av nya marker som ängar och låglänta betesmarker var plogen nödvändig nu då man sökte slippa handgrävningar, men i uppodlad och dikade åkrar, framförallt i tvåsådesbruket var årderbruk mest rationellt. Det räcker att nämna att man inom modernt jordbruk på 2 000-talet söker bearbeta jordarna med modern årderteknik som leder till en lägre grad av uttorkning av jorden och är allmänt sett billigare.

Rika bönder?

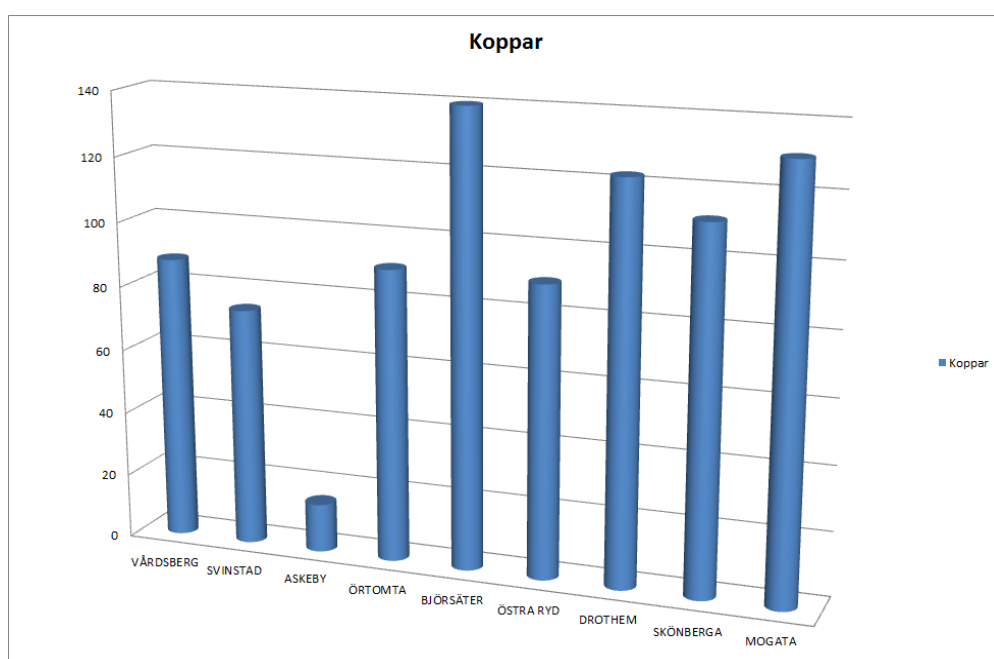

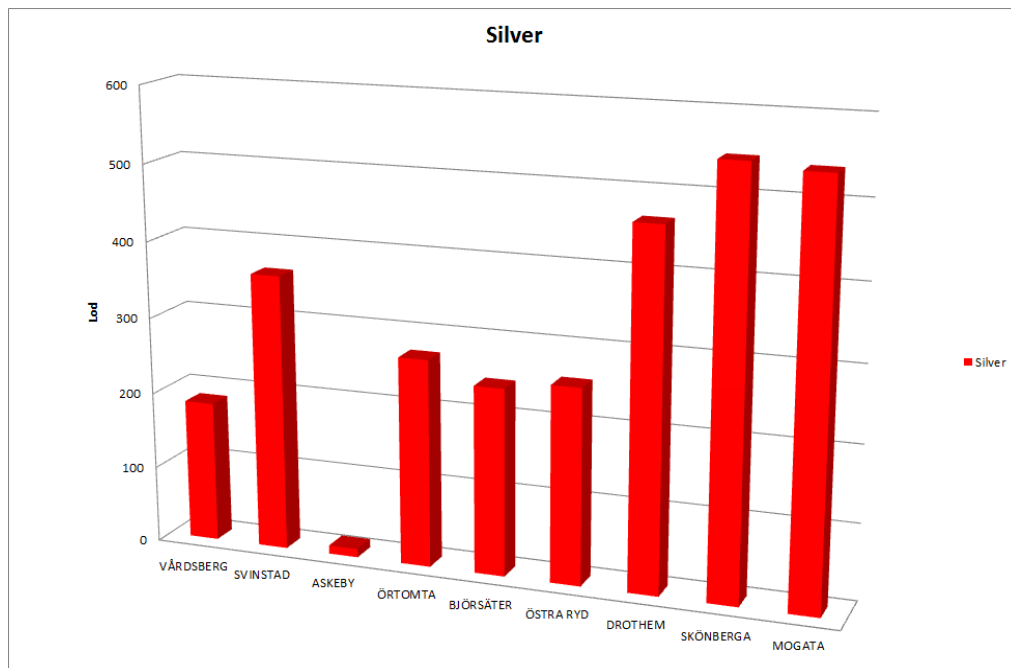
Koppar, med obligatorisk skatt, tenn och mässing användes vid bryggningar och var husgeråd. Som vi ser visar sammanställningen på sambandet mellan ägandet av koppar och silver, en bild som blir än tydligare när vi studerar enskilda bönder. Silver fungerade som betalningsmedel och sparades i samlingar av skedar. Riksföreståndaren Sten Sture som 1517 ville köpa oxar fick t.ex. veta att det gällde att betala i silverskedar. Silver hade nu blivit den verkliga statussymbolen. En tysk resenär som 1586 rest genom Sverige berättar om "silvermanin". En bondefamilj utanför Nyköping bjöd på soppa och då lades fram en tung silversked. "Jag måste berätta att det i Sverige är en vanlig sed, att om man kommer till en fattig bonde, har han dock silverskedar, åtminstone för sig och sin hustru, om han också inte har någon bädd i huset."

Frågan är hur vi skall tolka uppgifterna i vår undersökning. Allmänt ansågs att silvret var vanligare i länen norrut, men vi kan anta att också i Bankekinds och Hammarkinds härad var silvret vanligare än vad skatttabellerna tycks antyda för

silvermängder under 10 lod (160,3 g) var fri från beskattning. Askeby låg ändå lägst av alla socknar för här fanns bara en landbonde i Seländer, en Svennebybonde, som hade 10 lod. Varför denna fattigdom i en socken som ett antal decennier tidigare haft en och annan penningstark landbo? Till den frågan skall vi återkomma.

Diagrammen ger en tydlig bild av att landborna i Vårdsberg, Svinstad och Örtomta inte var så ”silvertäta” som Hammarkindsbönderna, dels genom att antalet silverägare med 10 lod och däröver över var lägre – bara 20-30 procent av bönderna men avsevärt högre i Hammarkinds socknar främst nära Söderköping liksom silvermängden. I Mogata tex skattade mellan 60-70 procent av brukarna för silver, sockenskatten var 51,5 lod, Gårdeby 7 lod, i Vårdsberg 10 lod och i Askeby inget lod

Krig och farsoter

Sverige kom att vara på "krigsfot" i hundratals år vilket givetvis lade mycket hårt tryck på alla invånare. Det började med Nordiska kriget 1563-70 som direkt drabbade människorna i Götaland genom den danske härföraren Daniel Rantzaus fälttåg. Han företog 1567 ett härjningståg från Halmstad över Jönköping till Östergötland och slog läger vid Skänninge. Han var en aktad representant för den nya tidens militära ledare som saknade all hänsyn, förstörde värdefullare byggnader, brände ned byar och odlingar. En bonde kunde rädda sin gård med åtta lod silver, men i Vårdsberg fick bönderna rådet att gräva ned silvret och lämna gården, allt motstånd var omöjligt. Man har hittat några sådana silverskatter, dock inte inom "vårt område", vilket rimligtvis betyder att bonden ja hela familjen dödats.

Hösten 1567 var målet Söderköping, "av alla städer i kungariket Sverige är Söderköping en av de förnämsta, största och rikaste" (Rantzau 1567). På morgonen den 3:e december sattes staden i brand, på eftermiddagen inleddes plundringen, guld, silver, "diverse alkoholhaltiga drycker" samt nedbränning av spannmålsmagasin och handelsfartyg. "Så förstördes staden Söderköping denna dag helt och hållet". (Rantzau). Borgarna hade sökt undkomma angreppet med en brandskatt om 10 000 daler, men transaktionen stoppades av Östgöta ryttare som istället också utsatte borgarna för hänsynslösa repressalier.

Söderköping var givetvis ett av de viktigaste målen i Östergötland, men de centrala delarna av landskapet drabbades i högsta grad av Rantzaus order att kyrkor, kloster och "sköna hus och byggningar skulle förstöras" och det fick man känna på vid härens övernattnings i Askeby kloster. Men både danska och svenska armén

använde den ”brända jordens taktik”, så det är svårt att exakt avgöra vem som brände vad.

Askeby efter klostertiden

Ovan nämnda Älvsborgs lösen 1571 ger bilden av en fattig eftersatt socken, av en socken som på 1300- och 1400-talen haft en och annan välbärgad bonde eller lågfrälseman. Under Rantzaus terrorattack brändes två frälsegårdar i Nartomta och en i Överstad. I Askeby fick, som i alla krig, fick tydligen invånarna bära de tunga bördorna, klostergodset förvaltades av G Bielke på Sturefors, Askeby socken var ett slags ingenmansland annex till Gistads församling till 1555 och sedan till 1581 till Vårdsbergs församling. Någon kyrkojord fanns inte men nu avsattes högst begränsade utjordar och lönejordar.

Hur hanterades då ”sockenfrågorna” under dessa förhållanden? Kungen såg tydligen de svåra kriserna för 1576 fick ståthållaren i Östergötland i uppdrag att tillsamman med ”fogdarna däromkring” utöva tillsyn över Askeby klosterkyrka ”som löpte fara att förfalla”. Men renoveringsivern avtog snart.

I slutet av oktober 1529 kom kronans män till Askeby kloster för att omhänderta klostrets dyrbarheter och allt av värde. Ungefär samtidigt flyttade den decimerade gruppen nunnor över till Vreta kloster. Slutet var definitivt efter en brand 1535. Också andra cistercienserkloster avvecklades snabbt, bara Sko och Vreta kom att ända in på 1580-talet härbärgera nunnor.

När klostren höll på att avfolkas eller helt lämnas öde uppstod frågan hur man skulle förfara med byggnaderna. Gustav Vasa handlade enligt normen att egendom som blivit herrelös skulle omhändertas av myndigheterna. Klostren kunde utnyttjas av sjuka och fattiga. Ändå revs en del, t ex Alvastra, för att användas som byggnadsmaterial och en lång krigsperiod med bl a Daniel Rantzaus fälttåg kom att ödelägga Nydala, Varnhem, Gudhem och Askeby på ett påtagligare sätt. 1575 skrev att ”de sköna hus och byggningar, både i städer och på landsbygden, som man haver kallat kloster, så jämmerliga förstörda äro”.

Den nye kungen Johan III sökte efter sitt trontillträde 1568 reformera kyrkolivet och fick omedelbart ta ställning till frågan om hur klostren skulle hanteras. Hans ambitioner sträckte sig långt, för 1574 framförde han tankar om att restaurera alla kloster. Året senare ordnade han ett möte med biskoparna. Han beklagade att klosterbyggnaderna blivit så förstörda. De har varit ”i missbruk” men kunde användas till ett ”kristligt bruk”. Återuppbyggnad var motiverad: de skulle kunna bli en tillflyktsort för gamla och för präster ”som till världen ingen hade lust”, de skulle i ”stillhet kunna läsa, predika och sjunga Guds ord efter den rätta religionen som i landet brukas”. Klostren skulle dessutom kunna uppfostra fader- och moderlösa barn.

Restaureringsplanerna gällde Vreta och särskilt Askeby som var så illa medfaret. En första åtgärd var att uppmana Bielke att förse klosterkyrkan med ordentligt tak.

Kungen återkom och hävdade att ”Askeby kloster bör uppbyggas så att vi där hava vår vist och natt läger där uti, när oss är lägligt att färdas där omkring emellan slott och gårdar i den landsände”. Askeby sågs tydligen ännu som ett ”gästgivarkloster” och har sitt intresse att gästgiveriet i Askeby byggde när man förstod att klostret troligen inte skulle renoveras. Johan III:s kyrkopolitik mötte nämligen stort motstånd varför han tvingades gå försiktigt fram. Restaureringen fick inriktas på de kloster som var i drift och på de gamla klostrens kyrkor. På längre sikt fick man arbeta för en återuppbyggnad av de förfallna klostren. För att Askeby inte helt skulle raderas upp drog kungen 1576 åt ståthållaren i Östergötland att tillsammans med ”fogdarna däromkring” utöva tillsyn över Askeby klosterkyrka ”som löpte fara att förfalla”. (Ivarsson)

1555-1581 var Askeby annex till Vårdbergs församling. 1582 förordnade kungen en av sina hovpredikanter som kyrkoherde i Askeby, vilket torde tyda på att han hade den bestämda avsikten att satsa på både kyrka och kloster. Kyrkan försågs nu med lönejordar. Men renoveringivern avtog under 1580-talet, troligen beroende på att kungens kyrkopolitik mötte allt starkare motstånd. Sedan Askeby socken varit självständigt pastorat från 1581 blev det 1917 annex till Bankekind.

1600 - talet

”Lilla istiden”

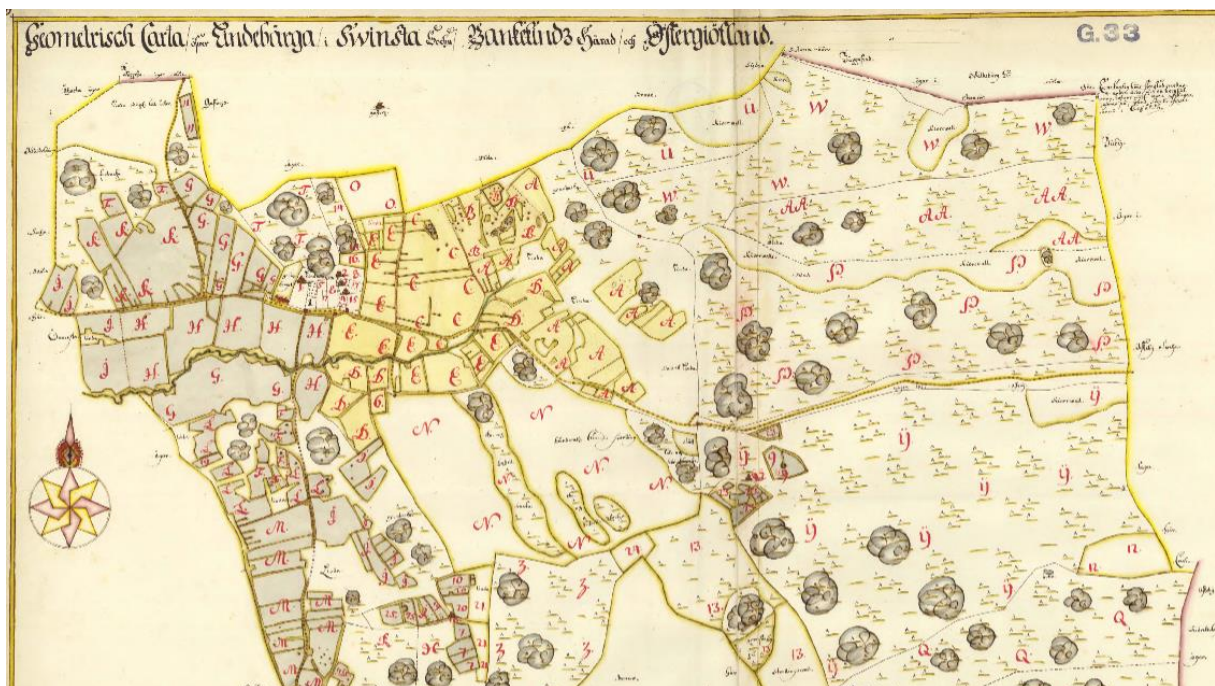

Kallare klimat efter mitten av 1200-talet, vartefter allt större mängder nederbörd och sjunkande temperaturer, värst mot slutet av 1500-talet, innebar att livsmedelsproduktionen minskade. Odlingsvillkoren förbättrades först på 1700-

talet. Det finns Europa över många exempel på svåra livsmedelskriser med mycket hög dödlighet, de värsta på 1690-talet. Nämnas kan att dödligheten i Stockholm kunde nå upp till mer än fem procent. I Östergötland blev t.ex. den stora Olsmässofloden 1649 med åtföljande sjukdomar och agrarkris en av de svåraste prövningarna. Dödböckerna visar t.ex. att anmärkningsvärt många besökare från Dalarna avled, vilket väl måste tyda på att de varit ute på tiggarrått. Missväxtåren var återkommande, men åren 1718 och 1723 var egentligen de sista riktigt allvarliga krisåren. För staternas styresmän Europa över, också i Sverige, blev det emellertid allt viktigare att stimulera livsmedelsproduktionen genom nyodling, nya grödor och förbättrad teknik och inte minst för utskrivningar till militärtjänst och för en ordentligare skatteuppbörd.

Vi börjar med att illustrera 1600-talsförhållanden inom Bankekinds härad. Den som under 1600-talet bäst kände Östergötland var lantmätaren Jean De Rogier som på 1650-talet fick i uppdrag att utarbeta kartverk över hela länet, dock inte över statens egna gårdar, inte heller för kyrkojord. De svenska lantmätarna skapade nu ett världsunikt kartmaterial på omkring 12 000 gårdskartor samlade i www.riksarkivet.se/geometriska. De ger exakta uppgifter om gränser, odlingsformer, bebyggelse på annan verksamhet som inte direkt ligger inom byn - kvarnar, humlegårdar, fiskemöjligheter och uppgifter om möjligheter att utveckla driften.

Byar och gårdar på 1650-talet. Fyra exempel

Linneberga
Lantmäteriförordning utfärdad 1628

De fyra gårdarna är numrerade och markerade, var och en vanligen med mer än fem byggnader. Lantmätaren bedömer Linneberga på följande sätt: ”Byn har god åker och äng, tämligen skön utmark, gott mulbete, god lägenhet att sätta upp torpare på byns ägor utan någon skada. Inga fiskevatten, inga kvarnar, utsäde på hela byn.”

Gårdarna odlades i tvåsäde vilket innebär att halva gården låg i träda, vilket var nödvändigt om man odlade höstsådda grödor som råg. Och det var eftertraktad spannmål. Produktionen av stråfoder, hö, uppgick till 38 lass, eller 6,5 ton.

Korntalet, skörden av spannmål låg på 4-5, det var givetvis lägre tal under dåliga skördeår. Antalet djur i de här trakterna var hade genomsnittligt följande tal: häst 1,51, ox 0,82, ko 3,93, ungnöt 3,45, får 5,13, och svin 2,53.

Lantmätarna skulle också kommentera möjlig utveckling av gårdarna. Det gällde vattenfrågor, om möjligheter att bygga torp, om fiske och kvarn samt om man kunde odla humle. I Linneberga byggdes snart därefter ett par torp vid vägen mot Askeby.

Viskeryd – den upptrampade gården

I byn Viskeryd bara någon km från Linneberga var problemen större. Byn låg vid den gamla vägen in mot Linköping. Från Vårdsbergs kors gick vägen på de höglänta områdena söder om nuvarande väg. Byn hade dåliga utmarker och skogen var uthuggen, och än värre var att hårdvallsängarna var ”mestadels upptrampade av resenärer höst och vår”. Odlingsresultaten var därefter och här fanns varken kvarn eller fiskemöjligheter.

Hjälmsäter (Jelmesätter) - ensamgård

På Hjälmsäter i Örtomta socken gav inte oväntat odlingen lite lägre resultat. Lantmätaren ansåg att utmarken var ”god” så också mulbetet, men ängen bara var ”tämligen god” och timmerskogen till ”nödtorft”. De goda fiskevattnen i Hallebsjön nämndes särskilt.

Sammanfattning

Jordbruket ses som på sina håll helt statiskt tiderna igenom, men vi ser också på 1500- och 1600-talen en tydlig strävan att förbättra odlingarna. Lantmätarnas rapporter berättar att spannmålsproducerande jord och äng sågs var viktigast, men vi bör också nämna att man på 1600-talet sökte utveckla kompletterande näringar. Kvarnar, fiske och humleodlingar är tre exempel. Humleodlingarna fanns nästan bara inom vissa områden i landet och var sällsynta inom östra Östergötland. Fiskemöjligheterna utreds, i Linneberga fanns inte några fiskevatten, men inom andra byar gav fisket stort utbyte.

Produktionen har, jämfört med den ovan visade från 1500-talet, ännu inte genomgått några stora förändringar. Spannmål var givetvis den viktigaste produkten som också gav de högsta skatterna och blev av allt större betydelse när urbaniseringen ökade. Kvarnarna hade länge varit integrerade inom jordbruksnäringen. Redan under klostertiden tillmättes kvarndriften stor betydelse. Den anses ha växt fram i samband med att trälarnas insatser blev av allt mindre betydelse inom jordbruket. Under 1600-talet infördes skatt på s.k. tullkvarnar, men inte på de små gårdsskvaltorna. Skatten bestod ända till 1825 då det i Östergötland, ”spannmålslandet” fanns inte mindre än 177 tullkvarnar och 109 frälsekvarnar. På främst 1840-talet kom en genomgripande utbyggnad och rationalisering av kvarndriften – av betydelse blev bara ”storkvarnarna” som med uppdamningar här och där åstadkom stora vattenproblem.

Ett mer centraliserat statssystem kräver oftast förbättrade kommunikationer i olika former. Under Vasatiden utvecklades ridvägar till vagnvägar, det var bekvämare att åka än att ”färdas på hästebaken” var Gustav Vasas motiv för att bygga vägen Stegeborg och Vadstena för höghjuliga fordon.

Askeby gästgivaregård

Rust- och rotehåll

”Det svenska bondeståndets räddning”

Bondeuppbåden var ännu i början av 1500-talet viktigast för försvaret, men rytteriet blev snart av ökad betydelse. 1526 skulle varje frälseman som ägde mer än 400 Rdr hålla en ryttare och snart därefter bidrog också bönderna med ryttare i landskapshärrar. Rytteriet var ända till slutet av 1700-talet den prioriterade försvarsgrenen.

Nästa stora genomgripande försvarsorganisation var det välkända indelningsverket av år 1682. Det indelades i rust- och rotehåll, de senare ”knekttorp” ganska väl

spridda över landskapet medan rusthållen, med häst och ryttare, lades på landbogårdar främst kronogårdar med rimliga produktionsförhållanden. Rusthållen blev i själva verket det svenska bondeståndets räddning som jordägare och politiskt verksam klass.

Ryttartorp inom Premiärmajorens kompani

Askeby 15
Törnevalla 18
Vårdsberg 13
Bankekind 6
Örtomta 2
Landeryd 3
Vist 3
Grebo 6
Värna 2
Björsäter 6
Östra Ryd 4
Skärkind 13
Rystad 5
Åtvidaberg 13
Östra Skrukeby 8
Gistad 2

Rusthållarna blir självägande bönder

Se vidare i *Alla kungens män, Askebys ryttare och fotfolk 1682-1901*.

Odling av jord, en riksangelägenhet

Redan under medeltiden drevs spannmålsodlingen i form av tvåsåde som innebar att halva antalet tegar låg i träda, och dikningslagarna garanterade ett långsiktigt jordbruk. Frågor om dräneringar kom upp tid efter annan, Gustav Vasa förklarade t.ex 1559 på sitt tydliga sätt att fogdar som inte ordentligt kontrollerade dikningarna skulle drabbas av ”högsta ogunst och vrede”.

Under krigstider från 1560-1720-talet blev jordbruket eftersatt, men under den intressanta och dynamiska frihetstiden började förändringarna inom jordbruket. Engelsk ängsodling och holländskt jordbruk följdes upp av Vetenskapsakademien och lantmäteriets chef Jacob Fagott drev fram beslut om *storskifte* som innebar att bondens jord skulle koncentreras till så stora, högst fyra skiften. 1802 kom så beslut *enskifte*, och 1827 *laga skifte* vars stadga gällde ända till 1928. Den hade karaktären av

kompromiss – syftet var att bilda så stora gårdsenheter som möjligt under hänsynstagande till olika faktorer.

Förutsättningarna för jordbruket ändrades på genomgripande sätt. Bönderna ägde normalt inte sin gård på 1700-talet vilket givetvis höll tillbaka skiftesivern, och under samma tid blev frågorna om rätten att dika ut vattenområden, s.k. defensiv vattenrätt skild från offensiv vattenrätt, vattnet som resurs. En av de stora och fortfarande aktuella frågorna om natur- och kulturlandskapet t.ex. den nu aktuella Miljölagen tar sin början redan på 1700-talet.

Dikningar

Kung Karl XIV Johan mötte på 1810-talet ett agrart eftersatt Sverige, nu gällde att med ökad livsmedelsproduktion ”erövra Sverige åter”, inte att föra krig mot Ryssland. Förberedelser i olika myndigheter ledde fram till två riksdagsbeslut som skulle öppna för en ny tid. De var 1824 års beslut om *dikningar*, rivning av vattenverk, samordnat med 1827 års beslut om *laga skifte*. Men frågor om äganderätt, markanvändning, ekonomi och inte minst den föråldrade äganderättslagen från 1724 trasslade ordentligt till arbetet – både politiskt och administrativt – så den stora viktiga Dikningslagen som ligger till grund för senare beslut om Vatten- och Miljölagar antogs först 1879, och också laga skiftena drog ut på tiden. De kom ju inte på allvar igång förrän vid mitten av 1800-talet. Allt kom egentligen för sent. Spannmål hade tidvis under 1860-1880 varit den viktigaste svenska exportvaran, men in på 1880-talet kom de ekonomiska kriserna. ”Vi har förlorat inkomsterna av miljontals tunnor spannmål”, menade den kände östgötske riksdagsmannen C A Larsson i Maspelösa.

De mera genomgripande dikningsprojekten kom att inledas först kring sekelskiftet 1900, och den största svenska odlingsarealen fanns på 1930-talet men har minskats från 1970-talet. Dikningslagen kom att ligga till grund för 1918 års Vattenlag som senare 1989 ersattes av nu gällande Miljölag som är tydligare inriktad mot *vård av naturmiljön*.

Förändrat odlingslandskap

Tre stora utdikningarna har förändrat naturlandskapet. De två största, sänkningen av Teden samt Svinstadsjön, var speciella, de innebar fördjupning av vattendrag som sedan lång tid tillbaka garanterat energiförsörjning för andra näringar, kvarnar, sågverk, mejerier o.s.v. Teden- och Svinstaddikningarna ger exempel på de övergripande frågorna om defensiv- och lukrativ vattenrätt om å ena sidan att sänka vattennivåer t.ex. för nyodlingar och å andra sidan behålla vattendragen för energiutvinning, för att av olika skäl behålla och utvidga det ”vackra kulturlandskapet”. Tendensen är tydlig, våtmarker och vattendrag restaureras. Inom

Östergötlands län har man på Länsstyrelsens uppdrag analyserat 257 vattendrag. Linköpings och Norrköpings kommuner ingår inte i dessa analyser.

”defensiv och offensiv vattenrätt”

Allmänt tycks gälla att rätten till vatten följt rätten till land medan rätten till vattenverk tycks ha varit friare. I samband med medeltidssamhällets omvandling överfördes emellertid vattenfrågor och bergsbruk till två myndigheter – Vattenregalet och Bergsregalet.

Begreppet Kungsådra, en paragraf inom vattenregalet, som tycks ha ett östgötskt ursprung, gav kungen rätt att bestämma vilka vattendrag som kunde bebyggas på sätt som hindrade sjöfart. Den kom att tillämpas i det större vattendragen i Östergötland, och möjligen växt fram genom problemen i Norsholm. Biskoparna med rätt till det rika fisket kom här vid flera tillfällen i konflikt med kungar eftersom fiskandet ofta hindrade sjöfarten. Bengt Cnattingius visar att motsättningarna tydligt gav sig tillkänna 1395 och kom att finnas kvar till 1454 då begreppet Kungsådra infördes. Vattendragets mellersta del ”konungsledet” eller ”konungsströmmen” och kungen hade rätten att ange vilka vattendrag som var kungsådra. Lagen kom att gälla ända fram till 1824 då ju vattenlagarna stod inför stora förändringar.

Norsholm med Brakens grav, Göta kanal och Motala ström (2019)

Vi kan följa vattenrättsliga frågor inom europeisk lagstiftning ända från Romartiden då man också tillmätte vattenfrågor, dikningsrätter m. m. betydelse. Frågor om dikningar och sjösänkningar blev efterhand aktuella inom Västeuropeiska länder och i Sverige i varje fall på 1100-1200-talen i samband med tegskiftet. Man skiljde

mellan löpdiken mellan tegar och floddiken som samlade upp vattnet från löpdikena, egentligen ett väl fungerande dräneringssystem på höglänta åkrar, och som egentligen kom att behållas när man vartefter fyllde löpdikena med sten eller spikade trätrummor och senare lade tegelrör.

1600-talet, med alla krigsår med omfattande utskrivningar som ledde till brist på arbetskraft, skedde inte några större förändringar inom jordbruket utom att bönderna uppmanades att med olika åtgärder komplettera med andra verksamheter som trädgårdsodling kvarnbyggen m.m. Men jordbruksdiskussionen tog fart under Frihetstiden. Vetenskapsakademien ålades 1739 att också fungera som Lantbruksakademi med uppgift att informera om utvecklingen inom europeiskt jordbruk. Engelskt och holländskt jordbruk väckte intresse. Det odlingsjordarnas struktur, grödor, botanik, dränering, översilning av ängsmarker och annan näringstillförsel. Frågorna om utdikningar var inte lika angelägna.

Efterfrågan på spannmål kom i Sverige emellertid att leda till omfattande uppodling av ängsmarker och utdikningar av torvmossar. Förslag om uppodling av våtmarker av ler-och dungjordar kom 1812 från godsägarhåll och fick kraftfullt stöd av kung Karl Johan som 1818 gick ut till landshövdingarna med en skrivelse med krav på rapporter om pågående, planerade och möjliga dikningsföretag. Den östgötska rapporten var inte särskilt innehållsrik. Riksdagen beslöt 1824 om förordning om utrivning av vattenverk som hindrade vattenavtappningar. Lagen om Kungsådra upphävdes och den ny förordningen knöts till Byggnadsminnesbalken av år 1734 en åtgärd som kom att skapa stora problem.

”Vatten är det mest oberäkneliga som finns”

Så kommenterades erfarenheterna av ett mycket stort dikningsprojekt i Närke efter att resultatet alls inte blev det förväntade. Och många gjorde liknande erfarenheter framförallt vid sjösänkningar.

Krav på dikningar fanns redan i Östgötalagen

1824 års förordning var ju främst anpassad för stort markägande, men de viktiga framtida odlingsmarkerna låg inom vad som kan kallas mantalsjordbruken, där praktiskt taget varje dikning kom att beröra flera jordägare. Och där kom problemen för alla markägare, också nedströms, skulle tingsrätterna godkänna åtgärden enligt gällande lag inom Civilrättens i högsta grad föråldrade Byggningsbalk. Det är svårt att motstå frestelsen att återge den uttrycksfulla paragraf man här hade att förhålla sig till:

Nu ligga grannars åkrar vid Hvarandra; hafve halft dike hvardera. Möta bys dike annan bys dike; gräfve hvar upp för genom sina egna, eller böte två daler, och fülle skadan. Lägger man dike genom sitt gårde eller äng, och möter annan bys äng, jordvall eller annan byamark; där må den by ej hindra vattnets avlopp. Kan det föras af utan dike, och åsämjer dem ej, hvilken dika skall; lägger domaren dem emellan, som nyttigt och ”nödigt pröfvas”.

Den sista passusen att det inte var nog med att ägarna var ense utan att tingsrättens ordförande själv skulle överpröva och kunde ändra besluten väckte minst sagt stor irritation. Tingsrätterna hade förhindrat ”nyttig odling för flera års tid” och man borde åtminstone bespara folket alla dagsverken som man nu fick tillbringa på tingsplatserna. Det var krogägarna som vann på spektaklet. Så hette det i en motion från 1870.

Under ståndsriksdagen 1841 hade vidtagit en de åtgärder, och 1858 hade riksdagen tillsatt en utredning om ny vattenlag men dess förslag underkändes av olika myndigheter för att den inte anpassats till 1734 års lag. Från konservativt godsägarhåll var engagemanget svalt men efter tvåkammarriksdagens införande med ett dominerande Lantmannaparti ändrades de politiska förhållandena. Den mest drivande var riksdagsmannen Carl Anders Larsson i Maspelösa som var den tongivande politikerna inom den landsbygdsliberala delen av lantmannapartiet. Han hävdade 1873 att den föråldrade lagstiftningen lett till att ”miljoner tunnor spannmål förlorades av vattenöversvämningar och bottensyror”. Lantmannapartiet drev kravet om en särskild dikningslag och regeringen tillsatte 1875 en utredning som kom att bli mycket omfattande och principiellt viktig för den framtida bedömningen av vattenrätt. Lagen om vattenrätt 1898 grundades till delar på arbetet för den 1879 antagna dikningslagen.

Lagen föreskrev enkelt uttryckt att jordägare inte kunde hindra dikningsdragning från mark med högre läge. Dikena skulle ha minst 4 fots djup och viktigast av allt var att besluten var lokala, de låg på länsstyrelserna med ansvar för ekonomiska beredningar och gav sedan 1884 hjälp i arbetet med finansiering av dikningsprojekten.

Naturlandskapet år 2019

Askeby

Överstad